

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Грищенко Ю.

**БОЛГАРИ В УКРАЇНІ 1920-х – 1930-х рр.:
МІЖ НАЦІОНАЛЬНИМИ ПРОЕКТАМИ ВЛАДИ
Й РЕАЛІЯМИ ЖИТТЯ. – К.: Інститут історії України
НАН України, 2018. – 269 с.**

Україна – багатонаціональна держава, в якій національні меншини становлять майже чверть від усього населення. За таких умов для подальшої консолідації українського суспільства, збереження політичної стабільності та добробуту у країні конче необхідною стає виважена політика уряду в національному питанні. Вона повинна базуватися на солідному науковому підґрунті, а отже вивчення історії окремих етнічних груп на території України було, є й за-

лишається актуальною проблемою для вітчизняної науки. Потреба в таких дослідженнях підкріплюється також активізацією процесів культурного відродження, які відбуваються в останні роки у середовищі національних меншин.

Усе це в повній мірі стосується й українських болгар. За переписом 2001 р. їх налічувалося 204,6 тис. і вони посідали за чисельністю одне з чільних місць в Україні, поступаючись лише росіянам, білорусам, молдаванам та кримським татарам. Особливо помітна роль болгар у південних областях – Одеській, Запорізькій, Кіровоградській, Миколаївській, де їх питома вага найвища. З огляду на все це, поява монографічного дослідження Юлії Грищенко не тільки цілком виправдана, а й очікувана та закономірна.

Відзначимо, що авторка ретельно опрацювала історіографію проблеми, дослідила її джерельну базу та ступінь наукової розробки. Відчувається високий рівень теоретичної підготовки, здатність до самостійного виваженого аналізу наявного історіографічного доробку, скомпонованого дослідницею за відповідними періодами. Схема розподілу історіографічних періодів логічна та аргументована.

Джерельна база монографії також вельми представницька. Переважну її більшість склали матеріали фондів рукописних зібрань музеїв, бібліотек,

архівів України, зокрема Києва, Харкова, Одеси, Запоріжжя, Миколаєва, Кропивницького. Принцип аналізу використаних джерел до того ж є цілком можливим: архів – фонд – функціональна спрямованість документації. Завдяки цьому Ю.Грищенко змогла проаналізувати специфіку продукування документів фондоутворювачами, особливості їх накопичення в межах архівних фондів, виду та жанрову належність. Авторка розподіляє їх на: 1) нормативно-правові акти й діловодну документацію; 2) ідеологічно-пропагандистські тексти партійних і радянських діячів; 3) обліково-статистичну документацію; 4) болгаромовну періодику та шкільну літературу; 5) судово-слідчу документацію.

Висвітленню історичної долі громад болгар-переселенців і їхніх нащадків упродовж XVIII – початку XX ст. дослідниця присвятила розділ «Політичні аспекти формування болгарської етнічної меншини». Їй удалося створити панорамне відображення тих історичних реалій, в яких відбулося формування болгарської діаспори на півдні України. Ю.Грищенко розкрила основні етапи переселення болгар до Північного Причорномор'я, указавши на те, що основною причиною стало визискування османськими можновладцями християнського населення Балканського півострова та російсько-турецькі війни 1768–1774, 1787–1791, 1806–1812, 1828–1829, 1853–1856 рр. Результатом їх кожного разу ставали багатотисячні виселення та утворення компактних поселень (колоній) болгар у південних регіонах Російської імперії – Бессарабській, Таврійській, Херсонській губерніях. При цьому було встановлено рівень заможності й земельного забезпечення болгар-колоністів, окреслено основні тенденції їх освітньо-культурного розвитку за імперської доби. Історичний екскурс, здійснений авторкою, вдало проклав місток для переходу, власне, до проблем, які розглядаються, – різних аспектів соціально-економічної та політичної історії болгарської діаспори Південної України в 1920–1930-х рр.

Дослідниця порушила проблему адаптації життя південноукраїнських болгар до політики влади, яка нерідко калейдоскопічно змінювалася в регіоні під час Української революції 1917–1921 рр.: УНР, гетьманат, махновська РПАУ, російські білогвардійці та більшовики. З остаточним утвердженням радянської влади на більшій території розселення болгарської діаспори на півдні України (окрім Південної Бессарабії, анексованої Румунією, і Кримського півострова, котрий на правах автономії ввійшов до складу РСФРР) давній спосіб життя зазнав докорінних змін і болгарки були змушені пристосовуватися до нових реалій. Цілком виправданим виглядає те, що найбільшу увагу Ю.Грищенко приділила висвітленню «болгарського вектору» політики коренізації, яка здійснювалася на теренах УСРР у 1921–1926 рр. Спираючись на матеріали фондів центральних та обласних архівів, дослідниця реконструювала хід прийняття рішень радянським і партійним керівництвом республіки щодо перспектив створення національних болгарських районів у складі відповідних округів та губерній, відтворила обставини заснування й подальшого функціонування Комісії національних меншин при ВУЦВК, болгарських секцій ЦКНМ, бюро при ЦК КП(б)У.

Авторка висвітлила процеси заснування болгарських національних районів на основі групування населених пунктів із переважанням мешканців болгарської національності, які втілювалися у життя впродовж 1924–1927 рр. Також ретельно розглянуто процеси передачі окремих населених пунктів між районами у ході адміністративно-територіальних змін, злиття окремих національних районів (як-от Цареводарівського та Романівського) і їх перейменування (Романівський на Коларівський, Цареводарівський на Ботевський, Велико-Буялицький на Благоевський). Відзначимо, що здійснена дослідницею робота створила абсолютно повну картину «болгаризації» відповідних селищ та їх сегрегацію в межах Коларівського, Велико-Буялицького, Вільшанського національних районів, а також окремих сільських рад (Тернівка). При цьому Ю.Грищенко не обмежилась одним лише аналізом конфігурації нацрайонів, але й розглянуті паралельні та синхронні процеси – політико-ідеологічну обробку більшовицьким активом основної селянської маси, виборчу активність населення, спроби забезпечення партійних і радянських органів національними кадрами за рахунок політемігрантів та місцевих активістів, інтелігенції.

Згідно з авторським задумом, усебічно висвітити хід масштабних соціально-економічних змін, які відбувалися в республіці впродовж першого десятиріччя після остаточного встановлення більшовицького режиму, а фактично від першого (1921–1923 рр.) до другого (1932–1933 рр.) голодоморів, мав розділ «Економічні зміни та їх соціальний відголос». Звернення до подій, пов'язаних із голодом 1921–1923 рр. та його впливом на демографію, економічний стан і настрої болгарського селянства Південної України, виглядає цілком виправданим. Цей голод, спричинений сукупністю природних і штучних факторів, мав катастрофічний вплив не тільки на демографічну ситуацію в болгарському селі степового регіону (так само, як і на загальноукраїнському рівні), а й став своєрідною відправною точкою для низки наступних карально-репресивних дій із боку комуністичної влади. Як справедливо відзначає Ю.Грищенко, сукупно із негативним впливом наслідків Першої світової та громадянської воєн, три голодних роки довершили підрив продуктивних сил, фактично поставивши болгарське населення краю на межу виживання. На схвалення заслуговує й те, що у своїх висновках дослідниця спирається на матеріали обліку населення та сільськогосподарського виробництва. Крім цього, було ретельно розглянуто заходи радянської влади, іноземних інституцій (у тому числі з Болгарії), спрямовані на допомогу голодуючим південноукраїнським болгарам.

Короткий період існування болгарського селянства УСРР в умовах непу (підрозділ 2.2) Ю.Грищенко дослідила в контексті: 1) спроби радянської влади дати селянству можливість покращити власне становище, а разом і підняти економіку держави у цілому; 2) нав'язати селу нові форми економічної співпраці у вигляді різного виду комун, артілей, кооперацій, ТСОЗ і т. п. Для з'ясування того, чи вдалося реалізувати ці намагання, було залучено широке коло архівних джерел – здебільшого матеріалів обліку та статистики – з фондів центральних, обласних архівів. Констатуючи певні успіхи

населення болгарських національних районів республіки зі зростання врожайності, збільшення поголів'я худоби тощо, авторка дійшла висновку, що досягнуто їх було завдяки традиційним моделям господарювання та формам організації праці: болгарські селяни, більшість з яких становили так звані середняки й «куркулі», украй неохоче, лише під тиском влади, погоджувалися на будь-які форми кооперації, не бажали розвивати на селі промислові заклади, удовольняючись звичним для них хліборобством, городництвом, виноградарством, скотарством. Тобто «передішку», надану владою, населення болгарських сіл Південної України, подібно й до представників інших етнічних груп регіону, було використало для вирішення проблем, спрямованих на бодай мінімальну економічну реабілітацію власних господарств.

Загальновідомо, що зворотна жорстка реакція більшовицького режиму не змусила себе довго чекати й реалізувалася у формі примусової колективізації та тотального вилучення у селян зерна через практику примусових хлібозаготівель, наслідком чого став штучно створений Голодомор, спрямований на впокорення селянства УСРР та деяких інших районів СРСР, де переважало товарне виробництво зернових культур.

Один із підрозділів рецензованої монографії присвячено з'ясуванню місця згаданих подій в історії болгарської діаспори, а також спільному та відмінному у ході реалізації злочинної політики влади щодо окремих етнічних груп краю. Як і в попередніх випадках, реконструкцію було поставлено на міцний фундамент інформації, здобутої дослідницею під час роботи в архівних установах (відзначимо, що при цьому значну кількість першоджерел уперше введено до наукового обігу) – ЦДАВО України, ЦДАГО України, держархіви Запорізької, Одеської, Кіровоградської, Миколаївської областей. Проїшовши шляхом розгляду конкретних ситуацій, узагальнивши їх та впорядкувавши отримані відомості у вигляді численних порівняльних таблиць з інформацією про економічні й демографічні показники життя болгарського села Південної України на початку 1930-х рр., авторка дійшла висновку, що не існувало якихось відмінностей між становищем українського та болгарського населення краю в умовах суцільної колективізації й Голодомору 1932–1933 рр. Якщо ж брати статистику по республіці у цілому, то видно, що болгарські села Вільшанського (Кіровоградщина) та Коларівського (Мелітопольського округу Дніпропетровщини; нині в межах південних районів Запорізької області – Бердянського, Приазовського, Приморського) районів найбільше потерпали від голоду, зазнали наймасштабніших людських втрат.

Ю.Грищенко також з'ясувала зміни в національно-культурному й освітньому векторах розвитку болгарської меншини УСРР упродовж перших двох десятиліть після встановлення радянської влади. Зокрема визначено фактори, що впливали на освітньо-культурну та духовну сфери життя болгарської діаспори, з'ясовано реалії, в яких опинилася болгарська меншина Української СРР із початком згортання Й.Сталіним так званого «ленінського» курсу національної політики.

Як постає з поданого матеріалу, з одного боку політика коренізації, проголошена радянською владою, створила умови для здобуття освіти й

задоволення культурних потреб рідною мовою, яких ані нащадки перших переселенців із Болгарії, ані їхні предки ніколи не мали ні в Російській, ні, тим більше, в Османській імперіях. На території Благоєвського, Вільшанського, Коларівського (до 1930 р. – Ботевського та Коларівського) болгарських національних районів і окремих національних сільрад (як-от Тернівської, біля м. Миколаїв) було створено мережу освітніх закладів – від звичайної школи до педтехнікуму (с. Преслав) та відділення в Одеському державному педінституті, викладання в яких велось рідною для населення мовою. Центральна влада УСРР налагодила видавництво трьох районних газет, дитячого журналу, художньої та навчальної літератури, не зупиняючись, у разі потреби, навіть перед замовленням підручників у капіталістичній (!) Болгарії. Майже два десятки театральних труп діяли при новозаснованих сільських будинках культури, до того ж одна з них була постійною та гастролювала не тільки по болгарських селах Української СРР, але й у тоді ще російському Криму. Про все це переконливо свідчить документація 1920–1930-х рр., що її проаналізувала Ю.Грищенко. Однак, як довела авторка, новонасаджувана болгарська культура, попри свою зовнішню «етнічну» форму, була соціалістичною за змістом, а кінцевою метою її імплементації передбачалося виховання «радянської людини». Так планувалося зламати традиційний селянський індивідуалізм і православну релігійність болгарського населення. Низький рівень успіхів, здобутих на цьому шляху, продемонстрував владі неефективність коренізаційних загравань із нацменшинами та поставив завдання пошуку нового ефективного інструментарію. Наслідком цього стала ліквідація болгарських національних районів, переведення системи освіти на російську мову та шквал репресій, який обрушився на «національні кадри».

Саме тому останній підрозділ монографії, присвячений «болгарській національній операції» доби Великого терору, став своєрідним історіографічним ревіюем болгарським національним районам УСРР–УРСР 1920–1930-х рр. Спираючись на традиційно ґрунтовну за обсягом та якістю джерельну базу (переважну частину її становлять матеріали судово-слідчих справ НКВС), Ю.Грищенко поетапно, крок за кроком висвітлила розкручування маховика масових репресій проти болгар – громадян СРСР у 1937–1939 рр. Як постає з матеріалів, каталізаторами численних їх переслідувань могли стати різні фактори: існування «капіталістичної» метрополії – Болгарії; соціальне походження (духівництво, заможне селянство); участь у боротьбі проти радянської влади у часи громадянської війни; політичні погляди (особливо це стосувалося комуністів-політемігрантів із Болгарії); критика існуючого ладу й т. п. Однак навіть абсолютна лояльність та пролетарське походження не могли слугувати гарантією безпеки, оскільки основним критерієм для репресій була саме етнічність. Як довела дослідниця, кінцевою метою цього погрому виявилось нищення провідного прошарку болгарської діаспори – всіх тих, хто уособлював «българщину» (болгарський дух), а тому-то становив небезпеку для режиму. Скрупульозні підрахунки числа репресованих болгар щодо загальної їх кількості серед інших національних груп переконують: на теренах радянської України останніх переслідували набагато сильніше, ніж

українців і росіян. Наслідки тих репресій українські болгари відчувають і до сьогодні.

Серед зауваг та побажань до монографії Ю.Грищенко назвемо такі: 1) наукова цінність уміщеного матеріалу ще більше зросла б у разі вміщення в тексті або в додатках карти болгарських національних районів УСРР 1920–1930-х рр. у динаміці, зі зміною кордонів унаслідок вилучень, об'єднань тощо та з переліком конкретних населених пунктів; 2) авторці слід було враховувати той факт, що подекуди до складу нацрайонів входили селища з неболгарським (українським чи російським) населенням, а тому такі обставини треба було додатково роз'яснювати, або виключати останні з загального списку «болгарських» сілрад; 3) варто було більш широко використати матеріали усно-історичних свідчень населення болгарських поселень Південної України, зібрані на початку 2000-х рр. спеціалістами з Бердянська, Запоріжжя, Мелітополя, Миколаєва, Одеси (частину їх уже опубліковано, наприклад у серії «Усна історія Степової України»). Слід пам'ятати про те, що неабиякий потенціал для подальшої евристики зберігають фонди російських архівних установ (ДАРФ, РДАСПІ та ін.). Маємо надію, що ці рекомендації Ю.Грищенко врахує у своїх подальших наукових студіях.

Наостанок висловимо думку, що поява рецензованої книжки стала помітною подією не тільки для вузького кола вітчизняних і зарубіжних дослідників, які вивчають проблеми історії болгарської діаспори на півдні України, а й для ширшого загалу – усіх тих, хто студіює вітчизняну історію міжвоєнного періоду.

Володимир Мільчев (Запоріжжя)